

تحلیل گفتمان منشآت خانوادگی قائم مقام فراهانی براساس نظریه کاربردشناسی اصول ادب

طاهره ایشانی*

مریم عاملی رضایی**، فرشته ذکایی**

چکیده

قائم مقام فراهانی از سیاستمداران بزرگ دوره قاجار به شمار می‌آید و تألیفات متعددی دارد که مهم‌ترین آن‌ها منشآت نام دارد. منشآت نامه‌هایی است که در دوره دیوان‌سالاری به سبک ساده و روان نوشته شده و به منزله ژانری ادبی این ظرفیت را داراست که براساس نظریه کاربردشناسی اصول ادب بررسی شود. از این رو، در این پژوهش، این نظریه در نامه‌های خانوادگی قائم مقام در منشآت بررسی و تحلیل می‌شود تا از این طریق، شخصیت و نحوه ارتباط وی با افراد خانواده ارزیابی شود. درباره اصول ادب نظریات متعددی بیان شده است که در این مقاله، از نظریه براون و لوینسون براساس راهبردهای ادب سلبی، ادب ایجابی، و خطاب‌های مستقیم و غیرمستقیم و از نظریه کالپیر درباره راهبرد نقض ادب ایجابی، نقض ادب سلبی، و نقض مستقیم ادب بهره گرفته شده است. نتایج حاصل از این جستار، که به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، گویای این است که قائم مقام فراهانی از ادب ایجابی (۳۹/۷۵٪) برای مخاطبان خود بهره فراوانی برده، از ادب سلبی (۲/۷۵٪) برای بیان علاقه خود بهره گرفته، و وجهه کم‌تر کسی را تهدید کرده است. نقض ادب ایجابی

* دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، Tahereh.ishany@gmail.com

** دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، m_rezaei53@yahoo.com

*** دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(نویسنده مسئول)، f.zokaee@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۰۱

(۷/۷)، براساس عدم هم‌دلی یا برچسب‌های نامناسب، درصد کمی را به‌خود اختصاص داده و نقض ادب سلبی (۳/۷۵) - بیش‌تر ناشی از فروتنی - و نقض مستقیم ادب (۵/۲۵) - نسبت به دنیا - در این نامه‌ها بسیار کم‌شمار است. وی هم‌چنین بیان غیرمستقیم (۲۵/۲۵) را، که دلیل بر رفتار مؤدبانه است، بیش از بیان مستقیم (۱۶/۲۵) به‌کار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: قائم‌مقام فراهانی، منشآت، نامه‌های خانوادگی، نظریه ادب.

۱. مقدمه

زبان راهی برای ارتباط و ابزاری به‌منظور انتقال اطلاعات است. نقش انتقالی زبان در مباحث مربوط به زبان‌شناسی شایسته بررسی است، زیرا براساس همین نقش است که بافت زبانی تشکیل می‌شود و مورد تحلیل زبان‌شناختی قرار می‌گیرد. بنابراین، زبان یکی از راه‌های ارتباطی بشر محسوب می‌شود و در جامعه بشری نقش‌های گوناگونی هم‌چون نقش تعاملی و نقش انتقالی ایفا می‌کند:

به آن نقش زبان که جهت ایجاد ارتباط بین انسان‌ها به‌کار می‌رود، نقش تعاملی گفته می‌شود. زبان غیر از نقش تعاملی نقش دیگری به‌نام نقش انتقالی دارد. در این نقش، زبان ابزاری برای انتقال هدف‌مند و آگاهانه اطلاعات به مخاطب است (براون و یول ۱۹۸۹، به‌نقل از آفاگل‌زاده ۱۳۹۲: ۱۷۵).

تقسیم‌بندی دیگری نیز برای نقش‌های زبان وجود دارد که عبارت از: نقش تراکنشی و نقش برهم‌کنشی است. به‌کارگیری زبان برای بیان محتوا نقش تراکنشی و کاربرد زبان برای بیان روابط اجتماعی و نگرش‌های فردی را نقش برهم‌کنشی می‌گویند (براون و یول ۱۹۹۸، به‌نقل از حسینی ۱۳۸۸: ۸۰). در واقع، نقش تراکنشی درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که «موضوع اصلی چیست؟» و نقش برهم‌کنشی در پی پاسخ به این پرسش است که «ارتباط افراد در این موضوع با هم چگونه است؟». نقش اخیر زبان از مقوله‌های بنیادین در نظریه ادب است که در سبک‌شناسی انتقادی گفتمان مورد توجه قرار می‌گیرد.

نظریه ادب در ارتباط با رعایت ادب در روابط انسانی مطرح شده است. ادب رفتار مناسب اجتماعی و آن چیزی است که از نظر اجتماعی مناسب ارزیابی می‌شود و به موقعیت اجتماعی گوینده در رابطه با شنونده بستگی دارد.^۱ به‌عبارت بهتر، ادب شامل رفتارهای زبانی و غیرزبانی است که از طریق آن، افراد نشان می‌دهند که احساسات دیگران

را در مورد نحوه رفتار با آن‌ها در نظر می‌گیرند. با این توضیح، آشکار می‌شود ادب یک عمل اجتماعی است که از دو عنصر زبانی و غیرزبانی تشکیل شده و تحقیق درباره ادب مطالعه روش‌های تعاملی است که از طریق آن، افراد روابط بین‌فردی خود را ایجاد و حفظ می‌کنند. بنابراین، ادب یک عمل اجتماعی و در نتیجه تجسم عملکرد یک گروه اجتماعی است^۲ که نقش اصلی آن حفظ تعادل اجتماعی و دوستانه است (Culpeper 2011: 2).

از سوی دیگر، ادب یکی از محبوب‌ترین حوزه‌های عمل‌گرایی است که سابقه آن به دهه ۱۹۷۰ بازمی‌گردد.^۳ از نظر واتس (Watts)، ادب عبارت است از «شناسایی یک جنبه اساسی از آنچه به عنوان رفتار "مؤدبانه" در همه فرهنگ‌ها درک می‌شود» (4: cited ibid.). هم‌چنین، لیکاف (Lakoff) ادب را «ابزاری برای کاهش اختلاف‌نظر در تعاملات شخصی تعریف می‌کند» (به نقل از کوتلاکی ۱۳۹۷: ۲۲). ایده (Ide) هم ادب را انگاره ارتباط مطلوب مطرح کرده است (همان).

باتوجه به این تعاریف و توضیحات، ادب از نکات ضروری تعامل به‌شمار می‌آید و سبب برطرف شدن اختلاف‌نظر می‌شود و همین مسئله ارتباط و تعامل صحیح را در پی می‌آورد. البته باید در نظر داشت که شاخص‌های ارتباط مؤدبانه در فرهنگ‌های گوناگون متفاوت است و توجه به این هنجارهای رفتاری برای ارتباط مؤثر لازم به‌نظر می‌رسد. چنان‌که یول (George Yule) بر این عقیده است که ادب را می‌توان به‌منزله مفهومی ثابت هم‌چون «رفتار اجتماعی مؤدبانه» یا آداب معاشرت در نظر گرفت و می‌توان برای آن در هر فرهنگ خاص اصول کلی گوناگونی را شناسایی کرد (یول ۱۳۹۸: ۸۲). نظریه ادب نیز بر همین اساس ارائه شده است. البته این نظریه با نام‌های دیگری هم‌چون اصول همکاری، اصل ادب، ادب‌شناسی، و ادب زبان‌شناختی نام‌گذاری و درباره اصول ادب نظریات متعددی بیان شده است. از میان آن‌ها گرایس، لیچ، براون، و لوینسون را می‌توان نام برد که هر یک با تکمیل کردن نظریات دیگری زمینه را برای پیشرفت علم زبان‌شناسی فراهم کرده‌اند. در ادامه به‌اختصار به بیان اصول هر یک از آن‌ها اشاره می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون منشآت قائم مقام فراهانی براساس نظریه ادب بررسی و تحلیل نشده، ولی پژوهش‌هایی براساس این نظریه در حوزه زبان و ادبیات فارسی انجام شده است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

سیدمحمد حسینی، در مقاله «ادب و قدرت: نشانگرهای زبانی مخالفت در جلسات دفاع از پایان‌نامه»، نشانگرهای زبانی ادب در جلسات دفاع از پایان‌نامه کارشناسی ارشد به زبان فارسی را در هنگام بیان نظر مخالف در چهارچوب نظریه ادب براون و لوینسون بررسی و تحلیل کرده است. وی در این پژوهش به این نتیجه می‌رسد که عامل قدرت بر نوع و بسامد به‌کارگیری نشانه‌های زبانی ادب در بیان نظر مخالف اثر می‌گذارد، اما چگونگی این تأثیر در برخی موارد، برخلاف پیش‌بینی براون و لوینسون (Brown and Levinson 1987) و لیچ (Leech 1983)، پیچیده‌تر از رابطه یک‌سویه‌ای است که از این رویکردها تصور شده است. وی بر این باور است که «در مدل براون و لوینسون بین قدرت و منزلت تمایزی گذاشته نمی‌شود» (حسینی ۱۳۸۸: ۸۹).

معصومه خدایی‌مقدم و دیگران (۱۳۹۶) در مقاله «توصیف و تحلیل چند واژه مؤدبانه و کارکرد آن‌ها در زبان فارسی در چهارچوب نظریه ادب براون و لوینسون» به توصیف و تحلیل پنج واژه و عبارت پرکاربرد مؤدبانه در زبان فارسی می‌پردازند. یکی از نتایج این پژوهش این است که فارسی‌زبانان گفتار مؤدبانه را فقط برای کنش‌های تهدیدکننده و وجهه به‌کار نمی‌برند، بلکه آن را برای حفظ و تقویت وجهه و احترام به دیگران نیز به‌کار می‌گیرند. هم‌چنین، مشخص شد که عمده‌ترین استراتژی زیربنایی واژه‌ها و عبارات مؤدبانه استراتژی ادب منفی است که افراد بیش‌تر آن را با بافت‌های رسمی یا نیمه‌رسمی به‌کار می‌برند.

بهروز محمودی بختیاری و نرگس فرشته‌حکمت (۱۳۹۲) در مقاله «کاربست نظریه‌های زبان‌شناسی در تحلیل اثر هنری؛ کاربرد نقض اصل ادب در تحلیل نمایش‌نامه *وای بر مغلوب غلامحسین ساعدی*»، شیوه شخصیت‌پردازی در آثار ساعدی از منظر اصل نقض ادب را بررسی کرده‌اند. نویسندگان با الگوهای منتج از دانش کاربردشناسی زبان به این نتیجه می‌رسند که شخصیت‌های مقتدری که شأن و طبقه بالاتری ندارند، به‌طور گسترده‌تری اصل ادب را نقض می‌کنند، به‌طوری‌که می‌توان گفت ساختارهای تثبیت‌شده نظام قدرت در این اثر رنگ باخته است. برای مثال، در این مقاله آمده است: «در نمایش‌نامه *وای بر مغلوب*، ساختارهای رعایت ادب به‌خصوص از جانب خانمی که کاراکتر قدرت‌مندتری نسبت به سایرین محسوب می‌شود، نقض می‌شوند» (محمودی بختیاری و حکمت ۱۳۹۲: ۲۶).

محمود مؤذن‌نواده، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان *بررسی گفتمان بی‌ادبی در زوجین ناسازگار ایرانی*، براساس چهارچوب بی‌ادبی کالپر (Culpeper 1996) به بررسی گفتمان بی‌ادبی در محیط خانواده در تعامل کلامی زنان و شوهران ناسازگار ایرانی پرداخته و به این نتیجه دست یافته است که زنان در محیط خانواده دو برابر شوهرانشان از توهین

استفاده می‌کنند. وی در این پژوهش در بخش پایانی بیان می‌کند: «همسران گاهی به دلایل مختلف دست به خشونت کلامی علیه یک‌دیگر می‌زنند که اگر این امر به‌درستی مدیریت نشود، می‌تواند منجر به پدیدآمدن شکاف‌های عمیق در روابط عاطفی دو همسر گردد» (مؤذن‌نواده ۱۳۹۲: ۱۹). چنان‌که مشاهده می‌شود پژوهش‌های یادشده برخی براساس نظریهٔ ادب براون و لوینسون و برخی براساس نظریهٔ بی‌ادبی کالپر نوشته شده‌اند، ولی پژوهش حاضر براساس هر دو نظریه انجام شده است.

۳. بیان مسئله

یکی از گونه‌های ادبی که ارتباط را با یک‌دیگر آشکار می‌سازد و می‌توان آن را براساس نظریهٔ ادب تحلیل سبکی انتقادی کرد، نامه‌هایی است که بین شخصیت‌های مهم ادبی، فرهنگی، گاه سیاسی، یا افراد خانواده ردوبدل می‌شود. در این پژوهش که به‌روش توصیفی - تحلیلی انجام می‌شود، نامه‌های خانوادگی در منشآت قائم‌مقام فراهانی بررسی می‌شوند تا افزون‌بر شناخت دقیق‌تر این شخصیت مهم تاریخی و البته ادبی، از طریق آن بتوانیم به نحوهٔ روابط وی با هریک از اعضای خانواده پی ببریم. برای رسیدن به این هدف، در پی درک این مفاهیم هستیم:

- مؤلفه‌های رویکرد موردنظر در این پژوهش را در نامه‌های خانوادگی قائم‌مقام دریابیم.
- وجههٔ نویسنده، مخاطب، یا مخاطبان در این نامه‌ها را براساس رویکرد موردنظر نشان دهیم.
- ویژگی‌های اخلاقی قائم‌مقام در ارتباط با افراد خانواده را بیان کنیم.
- چگونگی رفتار قائم‌مقام با افراد خانواده را آشکار سازیم.

۴. مبانی نظری پژوهش

از نظر گرایس (Grice)، هدف اصلی گفت‌وگو ردوبدل کردن مؤثر ارتباط و سامان‌دادن به گفت‌وگوهای دو طرف ارتباط برای تأثیر بیش‌تر در یک‌دیگر است (یارمحمدی ۱۳۹۵: ۱۰۶). نتیجهٔ این عمل دست‌یابی به هدف و مقصود مشترکی است که اختلاف‌نظرها را پشت‌سر می‌گذارد و درجهت یک همکاری صورت می‌گیرد که شامل چهار اصل است: کمیت، کیفیت، ارتباط، و روش (کشوردوست ۱۳۹۲: ۱۳۴). لیچ به انتقاد از اصول همکاری گرایس

پرداخت و آن‌ها را برای توصیف تعامل بین سخن‌گویان کافی ندانست و دست به تکمیل این اصول زد (آقاگل‌زاده ۱۳۹۲: ۲۹). اصول لیچ عبارت‌اند از: اصل تدبیر، اصل سخاوت، اصل تأیید، اصل فروتنی، اصل توافق، و اصل هم‌دردی (کوتلاکی ۱۳۹۷: ۳۱). این اصول در یک رابطه حداقل دوطرفه امکان‌پذیر است.

یکی دیگر از نظریات مطرح‌شده درباره اصول ادب نظریه براون و لوینسون است. در واقع، زمانی که گرایش اولین بار اصول همکاری خود را بیان کرد، در کنار این اصول، اصل ادب را نیز مطرح کرد. سپس لیچ این اصل را به‌عنوان یک اصل مستقل گسترش داد و بعد از آن براون و لوینسون به تکمیل آن پرداختند (باغبانی و کرم‌پور ۱۳۹۶: ۷). «براون و لوینسون وجهه (FACE) و مفهوم ادب را از گافمن (۱۹۶۷: ۱۲) وام گرفتند». ^۴ در نظریه ادب براون و لوینسون، وجهه شنونده و به‌کارگیری راه‌بردهایی به‌منظور کاهش میزان تهدید آن مورد توجه است (حسینی ۱۳۸۸: ۸۱). آن‌ها وجهه را این‌گونه تعریف می‌کنند: «یک تصویر عمومی از خود که هر شخصی می‌خواهد برای خود داشته باشد» (واردهو و فولر ۱۳۹۶: ۵۳). هدف از رعایت ادب تنها حفظ وجهه خود نیست، بلکه به‌منظور حفظ وجهه خود و دیگری در تعاملات اجتماعی رعایت ادب صورت می‌گیرد (همان: ۶۷)، چنان‌که مشاهده می‌شود این نظریه براساس مفهوم کلیدی و اصلی «وجهه» پایه‌ریزی شده است. بنابراین، قبل از توضیح این نظریه ضروری است که مفهوم وجهه تعریف شود.

گافمن (Goffman) وجهه را چنین تصویر می‌کند: «شخصی‌ترین دارایی یک فرد و کانون امنیت و شادمانی او که البته "از طرف جامعه به او وام داده شده است" و از او پس گرفته خواهد شد، مگر این‌که او خود طوری عمل کند که خود را لایق داشتن آن نشان دهد» (گافمن، به‌نقل از کوتلاکی ۱۳۹۷: ۳۵). از این سخن چنین برمی‌آید که چون وجهه وام داده شده، پس قابل بازپس‌گیری است. توجه به وجهه محدودیت‌هایی را برای اشخاص فراهم می‌کند و رفتار اجتماعی انسان براساس وجهه او رقم می‌خورد. گفتنی است که گافمن در بررسی‌های خود هیچ‌گاه به موضوع ادب نپرداخته (همان)، اما مفهوم ادب در زبان‌شناسی مدیون کار گافمن بر روی وجهه است (واردهو و فولر ۱۳۹۶: ۵۳). به‌طور کلی وجهه در جامعه‌شناسی و زبان‌شناسی این‌گونه درک می‌شود: «خودانگاره عمومی که به‌صورت متقابل توسط شرکت‌کنندگان یک ارتباط حفظ و نگه‌داری می‌شود» (خدایی‌مقدم و دیگران ۱۳۹۶: ۲۸) و به اشکال مختلف خود را نمایان می‌کند.

نظریه براون و لوینسون از دو بخش اصلی تشکیل شده است. قسمت اول نظریه بنیادی درباره ماهیت ادب و نحوه عملکرد آن در تعامل و قسمت دوم شامل فهرستی از راه‌بردهای

«ادب» با مثال‌هایی در ارتباط با آن است.^۵ براون و لوینسون در تحقیق خود سعی می‌کنند که چهارچوب و اعمالی که وجهه را تهدید می‌کنند با یکدیگر مرتبط سازند و متغیرهای جامعه‌شناختی اثرگذار بر تهدید وجهه را بررسی کنند (Culpeper 2011: 6). آن‌ها برای هر فرد دو وجهه مثبت و منفی قائل‌اند. وجهه مثبت میل فرد بر این است که خواسته‌هایش در تعاملات اجتماعی مورد تأیید واقع شود، درحالی‌که وجهه منفی بر تمایل فرد به آزادی عمل دلالت می‌کند (صفا مقدم ۱۳۸۸: ۸۰). وجهه مثبت را وجهه ایجابی و وجهه منفی را وجهه سلبی نیز می‌نامند. گفتنی است وجهه ایجابی (مثبت) و وجهه سلبی (منفی) دو قطب مخالف هم محسوب می‌شوند و بار ارزشی مثبت و منفی ندارند (یول ۱۳۹۸: ۸۴). درواقع، وجهه منفی دارای بار معنایی منفی نیست. پس نمی‌توان این دو را از مقولات ادب و بی‌ادبی دانست. درواقع، براون و لوینسون می‌گویند ادب مثبت درخواست‌های فردی است که خواسته‌های او برای دیگران مطلوب است (Brown and Levinson 1987: 312) و درخواست‌هایی که به مخاطب تحمیل می‌شوند، ادب منفی است (ibid.: 70).

درواقع، هر درخواستی و هر رویارویی اجتماعی حامل هر دو نوع وجهه است، اما گاهی گویندگان اعمال تهدید وجهه را نیز انجام می‌دهند. منظور از این مطلب کنش‌گفت‌هایی است که هر دو نوع وجهه سلبی و ایجابی را تهدید می‌کند (واردهو و فولر ۱۳۹۶: ۵۴). به این ترتیب، در تعاملات کلامی هر وجهه‌ای می‌تواند با یک کنش تهدیدگر روبه‌رو شود. به همین دلیل، رفتار مؤدبانه برای ازمیان برداشتن چنین کنش‌هایی صورت می‌گیرد؛ کنش‌هایی که از طریق راه‌بردهای مثبت و منفی مؤدب بودن با هدف برآوردن نیازهای وجهه مثبت و منفی به‌کار می‌روند (کوتلاکی ۱۳۹۸: ۴۰). توجه به این نیازها در ارتباط دوسویه انسانی ضروری است. «در زمان تعامل بایستی از هر دو نوع وجهه باخبر باشیم و براساس آن راه‌برد ادب مناسب را به‌کار گیریم» (واردهو و فولر ۱۳۹۶: ۵۴). نیاز مخاطب به استقلال، آزادی عمل، و عدم تحمیل از جانب دیگران با نیاز وی به دوست‌داشته‌شدن، پذیرش در گروه، و پیوندداشتن با دیگران متفاوت است. آگاهی‌گوینده از این نیازها در انتخاب راه‌برد ادب مناسب تأثیرگذار است.

براون و لوینسون استدلال می‌کنند که ارزیابی میزان تهدید وجهه یک عمل خاص شامل سه متغیر جامعه‌شناختی است:

۱. فاصله: یک بعد اجتماعی متقارن از شباهت/ تفاوت بین گوینده و شنونده است. دو عمل متقابل دادن و دریافت وجهه مثبت علامت نزدیکی اجتماعی است.

۲. قدرت نسبی شنونده در مقایسه با گوینده یک بعد نامتقارن اجتماعی است. قدرت نسبی درجه‌ای است که گوینده می‌تواند برنامه‌ها و ارزیابی خود را تحمیل کند.
۳. رتبه‌بندی مطلق که به ترتیب تحمیل‌ها با توجه به شدت آن‌ها اشاره دارد که در یک فرهنگ و موقعیت خاص وجهه متقابل را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Culpeper 2011: 7).

از سوی دیگر، تعاملات کلامی بر اساس نظر براون و لوینسون می‌تواند تهدیدگر یا حافظ وجهه باشند. بر این اساس، نوع بیان مستقیم بدون کنش جبرانی می‌تواند کنش تهدیدگر وجهه و نوع خطاب غیرمستقیم می‌تواند کنش حافظ وجهه باشد. با این همه، استفاده از عبارات مستقیم نشان‌دهنده سلطه گوینده است، ولی اگر این عبارات در تعامل‌های افراد هم‌تراز اجتماع به کار روند، نشان‌دهنده کنش تهدیدکننده وجهه است. در مقابل آن، کنش حافظ وجهه را داریم (یول ۱۳۹۸: ۸۳).

از نظر براون و لوینسون، راه‌بردهای خروجی ادب مثبت (ایجابی) عبارت‌اند از:
۱. توجه به علائق، خواسته‌ها، نیازها، و کالاهای مخاطب، ۲. اغراق در علائق، حمایت، و هم‌دردی با مخاطب و حق‌دادن به وی، ۳. افزودن بر علاقه و رغبت مخاطب، ۴. استفاده از نشانگرهای میان‌گروهی، ۵. جستن توافق، ۶. پرهیز از مخالفت، ۷. پیش‌فرض / ایجاد ادعای زمینه مشترک، ۸. جوک، ۹. بیان یا پیش‌فرض گرفتن این‌که گوینده از خواسته‌های مخاطب مطلع است و آن‌ها را می‌پسندد، ۱۰. پیش‌نهاد، قول، ۱۱. خوش‌بین‌بودن، ۱۲. درگیرکردن گوینده و شنونده در یک فعالیت، ۱۳. ارائه دلیل، ۱۴. فرض را بر رابطه متقابل گذاشتن، ۱۵. هدیه‌دادن به مخاطب (کالا، هم‌دردی، درک‌کردن، و همکاری‌کردن) (Culpeper 2011: 10).

بر همین اساس راه‌بردهای خروجی ادب منفی (سلبی) عبارت‌اند از: ۱. بیان غیرمستقیم متداول و بیان بی‌واسطه، ۲. سؤال، نشانگر احتیاط، ۳. بدبین‌بودن، ۴. به‌حداقل‌رسانی تحمیل (میل فرد به آزادی در اجتماع و بیزاری از تحمیل)، ۵. احترام‌گذاشتن، ۶. عذرخواهی، ۷. شخصی‌زدایی گوینده و شنونده (ساخت‌های غیرشخصی)، ۸. بیان عمل تهدیدکننده به صورت یک قانون عمومی (بیان قاعده کلی)، ۹. اسم‌سازی، ۱۰. بیان آشکار مدیون‌بودن به شنونده و مدیون‌نبودن شنونده (ibid.).

یکی از راه‌های درک ادب درک بی‌ادبی است. بی‌ادبی یک نوع اعمال قدرت است. بی‌ادبی و قدرت دو مؤلفه تفکیک‌ناپذیرند، زیرا گوینده‌ای که بر اثر یک گفتار وجهه‌اش آسیب دیده، ناگهان گزینه‌های پاسخ خود را به شدت محدود می‌کند. علاوه‌براین، مشخص

شده است که افراد قدرت‌مند از افراد ضعیف بی‌ادبانه‌تر رفتار می‌کنند.^۶ محققان می‌گویند پیام‌هایی که ما در ارتباطات روزمره خود ارسال می‌کنیم، فضای ارتباطی یک رابطه را ایجاد می‌کنند. پیام‌های مثبت فضای ارتباطی مثبتی را ایجاد می‌کنند. درمقابل پیام‌های منفی جو ارتباطی منفی ایجاد می‌کنند.^۷

باتوجه به این توضیحات مشخص می‌شود کنش‌های تهدیدگر قادرند وجهه مثبت یا ادب‌ایجابی و وجهه منفی یا ادب‌سلبی را به‌خطر بیندازند. اگر این کنش‌های تهدیدگر به‌صورت مستقیم و بدون کنش‌های جبرانی انجام شوند، به نقض ادب می‌انجامد.

راه‌بردهای خروجی بی‌ادبی مثبت (نقض ادب‌ایجابی) از نظر کالپیر عبارت‌اند از:
۱. نادیده‌گرفتن، بی‌اعتنایی به دیگری، ۲. دیگری را از فعالیتی محروم کردن، ۳. با دیگری همراهی نکردن، ۴. نشان‌ندادن علاقه، توجه، و هم‌دردی، ۵. استفاده از نشانگرهای هویتی نامناسب (برچسب‌های نامناسب)، ۶. استفاده از زبان سری یا مبهم، ۷. دنبال توافقی نداشتن، ۸. از توافق امتناع کردن، ۹. باعث ناراحتی/ ناآرامی دیگری شدن، ۱۰. استفاده از کلمات تابو، ۱۱. نام‌گذشتن بر شنونده (Mirhosseini 2017: 224).

راه‌بردهای خروجی بی‌ادبی منفی (نقض ادب‌سلبی) نیز عبارت‌اند از: ۱. ترساندن، ۲. تحقیرکردن، خوارشمردن، یا مسخره‌کردن، ۳. به حریم دیگری تجاوزکردن، ۴. به‌وضوح دیگری را با ویژگی منفی همراه‌کردن، ۵. آشکارا مدیون‌بودن مخاطب را گوش‌زدکردن، ۶. ممانعت به‌عمل‌آوردن (همان: ۲۲۴).

در این مقاله با استناد بر نظریه براون و لوینسون براساس راه‌بردهای ادب‌سلبی و ادب‌ایجابی، خطاب‌های مستقیم و غیرمستقیم، و براساس نظر کالپیر در رابطه با راه‌برد نقض ادب‌ایجابی، نقض ادب‌سلبی، و راه‌برد نقض مستقیم و بدون ابهام به بررسی نامه‌های خانوادگی منشآت قائم‌مقام می‌پردازیم. پیش از پرداختن به این موضوع لازم است به‌اختصار به معرفی قائم‌مقام و منشآت وی پردازیم.

۵. معرفی قائم‌مقام و منشآت وی

میرزا ابوالقاسم، فرزند سیدالوزرا عیسی معروف به میرزا بزرگ از سادات حسینی و از مردم هزاره از توابع اراک، در سال ۱۱۹۳ هجری به دنیا آمد. نزد پدر دانشمند خود، به تحصیل پرداخت و در آغاز جوانی به خدمات دولتی پیوست. مدت‌ها در تهران به انجام امور دولتی پرداخت. سپس به تبریز نزد پدرش رفت که وزارت آذربایجان را برعهده

داشت و یک‌چند در دفتر عباس میرزا ولی‌عهد به نویسندگی مشغول شد. پس از آن‌که پدرش گوشه‌نشینی اختیار کرد، پیش‌کاری ولی‌عهد را به‌عهده گرفت. وی پس از درگذشت پدرش، با نزاعی که بین میرزا ابوالقاسم و میرزا موسی، برادرش، برسر جانشینی پدر درگرفت، به امر فتحعلی‌شاه با تمام امتیازات پدر به‌جای او نشست و «سیدالوزرا» و «قائم‌مقام» لقب گرفت. قائم‌مقام مردی بینا و مغرور، باهوش، صاحب‌فکر و عزم‌ثابت، و خلاصه سیاست‌مداری مطلع بود. او درعین‌حال که به سیاست پرداخته، در پهنه ادب فارسی صاحب آثار ارزش‌مندی نیز بوده است. مهم‌ترین اثر او منشآت وی است که حاوی چند رساله، نامه‌های دوستانه، و سیاسی است که از جانب خود یا شاه و ولی‌عهد به افراد مختلف نوشته است. از دیگر آثار او *دیوان اشعار* (حاوی حدود سه‌هزار بیت) و *مثنوی جلایرنامه* (بر سبیل مزاح به نام غلام خود جلایر سروده است) را می‌توان نام‌برد (بنگرید به سبحانی ۱۳۸۶: ۵۰۶-۵۰۷).

منشآت قائم‌مقام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. به‌طور کلی این کتاب از دو نظر حائز اهمیت است:

الف. از نظر ارزش ادبی: به‌سبب نثر روان و شیرین، سبک سلیس و محکم، و ترکیبات صحیح و ساده آن است. قائم‌مقام با احاطه ادبی و قدرت قلم خود بساط نثر مغلق و پیچیده بعد از مغول را، که در دوره افشار و زند به نهایت ابتذال رسیده بود، از بین برد و نثر ساده و روان را جانشین آن کرد که نثر امروز ما دنباله همان است.

ب. اهمیت تاریخی: از خلال این نامه‌ها می‌توان به وضع سیاسی، اجتماعی، و تاریخی اوایل دوره قاجار پی‌برد. اوضاع داخلی دربار، خادمان، و خائنان به کشور توصیف شده و منفعت‌طلبی فتحعلی‌شاه و مسحور اطرافیان بودن وی به‌خوبی مطرح شده است که مورخان دیگر یا به مقتضای حال و زمان یا به‌خاطر مصالح شخصی از بیان آن چشم‌پوشی کرده‌اند (بنگرید به قائم‌مقامی ۱۳۳۷: ۳۴، مقدمه).

گفتنی است «منشآت در اصطلاح ادبی مجموعه‌ای از نامه‌های دیوانی یا دوستانه است که منشی دیوانی یا نویسنده غیردیوانی نوشته باشد» (مهدی‌زاده ۱۳۷۸: ۶۴).

منشآت و مکاتیب، علاوه بر جنبه‌های زبان‌شناسی و ادبی، به‌لحاظ انعکاس اوضاع اجتماعی و رخدادهای تاریخی سودمند است. با مطالعه هریک از آن‌ها به اصطلاحات دیوانی، وضع معیشتی مردم، و جریانات اجتماعی و تاریخی ادوار مختلف پی‌می‌بریم (همان: ۶۵-۶۷).

۶. تحلیل گفتمان منشآت خانوادگی قائم‌مقام فراهانی

منشآت قائم‌مقام دارای ۱۱۷ نامه سیاسی، پنج رقم حکومتی، و یازده نامه خانوادگی است. پیکره پژوهش در این جستار نامه‌های خانوادگی قائم‌مقام است که مخاطب آن‌ها افراد خانواده وی هستند. این نامه‌ها شامل موارد ذیل‌اند:

- سه نامه خطاب به شاهزاده گوهرملک، ملقب به شاه‌بی‌بی، همسر اول قائم‌مقام فراهانی (با مضامینی هم‌چون ابراز علاقه، بیان مشغله‌های بسیار کاری، درد دل، هم‌چنین هم‌دردی، و ابراز تأسف از مرگ ولی عهد)؛
- سه نامه به فرزند ارشد میرزا محمد وزیر (با تأکید بر دوستی، پند و اندرز وی، محول کردن برخی کارها، و آموزش نحوه انجام امور مملکت)؛
- چهار نامه به حاجی میرزا موسی خان، برادرش (با مضامینی هم‌چون سفارش‌های لازم در رابطه با مخارج، امور منزل، اطرافیان و مهمانان، رتق و فتق امور، و...) است.
- یک نامه به برادر همسرش، مؤیدالدوله طهماسب‌میرزا (فرزند ارشد فتحعلی‌شاه قاجار)، (با مضمون درخواست ترک تصدی برخی امور که البته طهماسب‌میرزا با آن مخالفت می‌کرده است).

۱.۶ تحلیل نامه‌های نوشته‌شده به همسرش، گوهرملک خانم

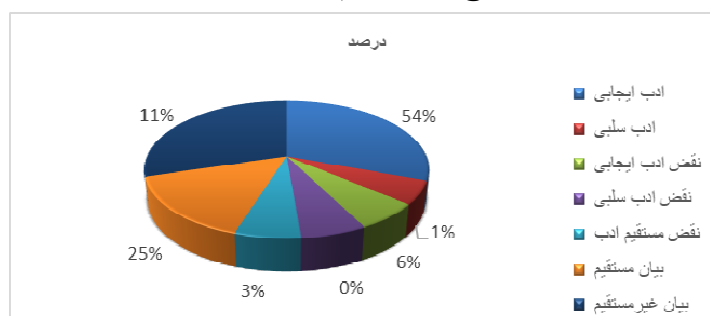
قائم‌مقام سه نامه به همسر اول خود نوشته است. مهم‌ترین همسر قائم‌مقام گوهرملک خانم، ملقب به شاه‌بی‌بی، دختر فتحعلی‌شاه، بود. وی زنی عصبی، تندمزاج، مغرور، و بدگمان بوده، فرزندی نیز از وی متولد نشده، و قائم‌مقام هم دل خوشی از او نداشته است.^۱ چنان‌که از بررسی فحوای نامه‌ها مشخص شد و در نمودار ۱ نشان داده شده است، ادب ایجابی در میان مؤلفه‌های دیگر نظریه ادب بیش‌ترین بسامد را به‌خود اختصاص داده است. این امر حکایت از رفتار مؤدبانه قائم‌مقام با همسرش دارد و نشان‌دهنده میزان احترام فراوانی است که برای او قائل است، چنان‌که مثال‌های زیر گویای این امرند:

- «شاهزاده‌جان فدایت شوم» (قائم‌مقامی ۱۳۳۷: ۵۸)؛

- «پیش‌کش را خواسته بودید» (همان: ۶۰).

کاربست افزون‌تر بیان غیرمستقیم از بیان مستقیم نیز مؤید این موضوع است و بیان‌گر رعایت ادب و رفتار مؤدبانه وی با همسر خود است. مثال‌های زیر شاهدهی بر این ادعاست:

- «دیشب این جا نبودید، اوقات بر من تلخ بود» (همان)؛
- «که دیشب از دست شما هیچ کار از پیشم نرفته» (همان).

نمودار ۱. درصد کاربرد نظریه ادب در نامه‌های قائم‌مقام به همسرش

ادب سلبی در این نامه‌ها بیش‌تر با تأکید بر علاقه و نیز تأکید بر زهد و دنیاگریزی و تأکید بر آزادی عمل وی به‌کار رفته است، چنان‌که در نمونه‌های زیر مشاهده می‌شود:

- «شد دل من بسته آن زلف چو زنجیر» (همان: ۵۹)؛

- «و دائم در این اندیشه و تدبیرم که شاید نقصی جویم و کناری گیرم» (همان: ۵۸).

از سوی دیگر، نقض ادب ایجابی، که برخاسته از هم‌دلی نداشتن با بعضی امور است، در مقایسه با نقض ادب سلبی، که ناشی از فروتنی کاربر آن است، از درصد بالاتری برخوردار است. در واقع، اگرچه همسرش مقام شاه‌زادگی دربار را هم دارد، قائم‌مقام در تدبیر مسائل مربوط به خانواده با اقتدار عمل کرده است.

نقض مستقیم و بدون ابهام در نمودار ۱ درصد چندانی ندارد که باز هم نشان از رفتار مؤدبانه قائم‌مقام با همسرش دارد.

به‌طور کلی، قائم‌مقام با همسر خود مؤدبانه رفتار و در کنار این احترام، اقتدار خود را هم حفظ کرده، ولی برای رعایت این اقتدار به نقض ادب متوسل نشده است. تواضع، اقتدار، و ادب در این نامه‌ها موج می‌زند که هر سه این موارد دیدگاه وی را به همسرش به‌نمایش گذاشته است.

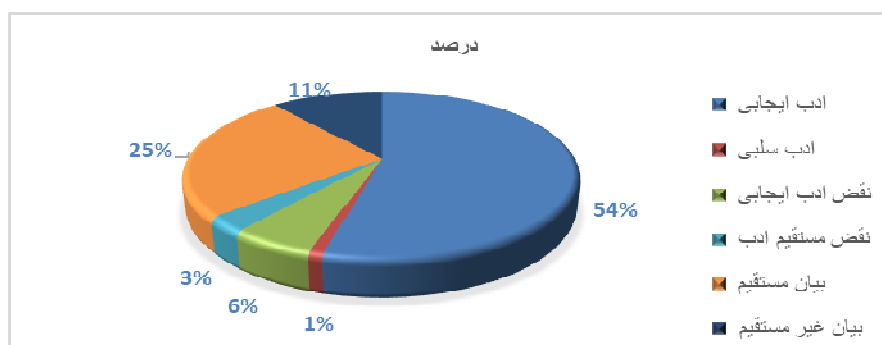
۲.۶ تحلیل نامه‌های نوشته‌شده به فرزند ارشد، میرزا محمد وزیر

قائم‌مقام سه نامه به پسرش، میرزا محمد، نوشته است. او سه پسر به نام‌های میرزا محمد، میرزا علی معروف به قائم‌مقام سوم، و میرزا ابوالحسن خان داشت. میرزا محمد، پسر بزرگ

قائم‌مقام، ملقب به میرزا محمد وزیر بود (مشرعی ۱۳۸۷: ۳۷۹). هر سه نامه‌ای که قائم‌مقام در منشآت به فرزندش نوشته، خطاب به میرزا محمد بوده است. این نامه شامل پند و اندرز و سفارش انجام بعضی کارها به فرزند است. براساس نمودار ۲، بهره‌گیری قائم‌مقام از ادب ایجابی در مقایسه با ادب سلبی از بسامد بسیاری برخوردار است که از ادب رفتار و گفتار قائم‌مقام با فرزند نشان دارد و حتی نصایح و پندهای خود را نیز با رعایت ادب بیان می‌کند، چنان‌که در نمونه‌های زیر مشاهده می‌شود:

- «پسر، نور بصرم، من از تو غافل نیستم» (قائم‌مقامی ۱۳۳۷: ۶۱).

- «هان ای پسر، بکوش که روزی پدر شوی» (همان).

نمودار ۲. درصد کاربرد مؤلفه‌های نظریه ادب در نامه‌های قائم‌مقام به پسرش محمد میرزا

میزان اندک ولی معنادار ادب سلبی زمانی به کار رفته است که قائم‌مقام خواسته‌های و علایق و خواسته‌های خود را برای فرزند بازگو کند. بهره‌گیری قائم‌مقام از بیان مستقیم با بسامد بسیار بالا نشان از اقتدار و سلطه قائم‌مقام بر فرزند دارد. اگرچه گاهی از بیان غیرمستقیم بهره برده که حاکی از احترام وی به فرزند است، اما این امر از اقتدار وی نکاسته است.

از سوی دیگر، نقض ادب ایجابی بیش‌ترین کاربرد را در میان نقض‌ها به خود اختصاص داده است. این امر نشان از هم‌راه و هم‌دل نبودن پدر با بعضی از کارها و رفتارهای فرزند بوده و از سویی انجام بعضی کارها را به فرزند سپرده و در مورد کارهای افراد دیگری عدم هم‌دلی خود را بازگو کرده است. مثال‌های زیر گویای این امرند:

- «گشت باغ و سیر راغ شیوه درویشان است نه عادت بی‌ریشان» (همان)؛

- «چون سرهنگ و مهدی‌خان پرجورند» (همان: ۲۱۷).

قائم مقام از نقض ادب سلبی در این نامه استفاده نکرده که این موضوع شاهدهی است بر این که قائم مقام از تحقیر و نزاع و دشمنی با فرزند خودداری کرده است. نقض مستقیم ادب با تهدید نیز درصد کمی دارد. مواردی که قائم مقام از این مؤلفه استفاده کرده، به این شرح است:

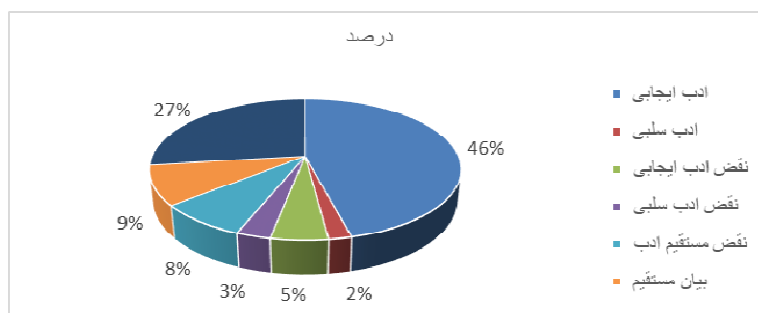
- «زحمت ببرد ز پیش مستان» (همان: ۶۷)؛

- «تو چرا از خود غافلی» (همان: ۶۱).

در یک جمع بندی کلی، می توان گفت رفتار قائم مقام، در این نامه ها، در قبال فرزندش رفتاری متعادل، مقتدرانه، و البته محترمانه بوده است.

۳.۶ تحلیل نامه های نوشته شده به برادرش، حاجی میرزا موسی خان

قائم مقام چهار نامه به برادر خود نوشته است، حاجی میرزا چهارمین فرزند میرزا عیسی و برادر قائم مقام است که از افراد به نام دوره قاجار به حساب می آید (مشرعی ۱۳۸۷: ۳۷۹). قائم مقام چهار برادر داشته که کوچک ترین آن ها میرزا موسی بوده است. بعد از مرگ پدرش، میرزا بزرگ قائم مقام، بین او و برادر برسر جانشینی پدر نزاعی درگرفت. حاجی میرزا آغاسی به حمایت از میرزا موسی برخاست، اما به امر فتحعلی شاه میرزا ابوالقاسم جانشین پدر شد (سبحانی ۱۳۶۸: ۵۰۶). همان طور که در نامه ها آمده است قائم مقام وی را امین خود می دانست و کارهای زیادی را به او محول می کرد. براساس نمودار ۳، در نامه های نوشته شده قائم مقام خطاب به برادرش، حاجی میرزا موسی خان، ادب ایجابی بیشترین کاربرد را به خود اختصاص داده است که نشان از ادب رفتار و گفتار قائم مقام و همدلی او با برادر خویش دارد.

نمودار ۳. درصد کاربرد مؤلفه های نظریه ادب در نامه های قائم مقام به حاجی میرزا موسی خان

ادب سلبی در مقایسه با ادب ایجابی کاربست بسیار اندکی دارد که چندان قابل توجه نیست. از سوی دیگر، بهره‌گیری از بیان غیرمستقیم در مقایسه با بیان مستقیم بسامد افزون‌تری دارد که مؤید گفته پیشین درباره گفتار و رفتار مؤدبانه قائم‌مقام درقبال برادرش است. همین میزان کم‌تر بیان مستقیم در مقایسه با بیان غیرمستقیم در این نامه‌ها می‌تواند گویای اقتدار نسبی وی در سفارش انجام کارها درعین احترام نیز باشد، چنان‌که مثال‌های زیر گویای این امرند:

- «و صلاح نمی‌دانم که حالا که وزیر از ما شاکی شده، حاجی را از آن‌جا بردارند»
(قائم‌مقامی ۱۳۳۷: ۷۹)؛

- «کاغذهاش را که من خواندم و از احوالش استحضار به‌هم رسانیدم، بسیار بسیار تأسف بر حالش خوردم» (همان: ۷۸).

البته چنان‌که در نمودار ۳ مشاهده می‌شود، بهره‌گیری قائم‌مقام از مؤلفه نقض مستقیم ادب در این نامه‌ها از بسامد شایان توجهی برخوردار است که این نقض یا از زبان دیگران صورت گرفته یا با جنبه تهدید دیگرانی غیر از برادر بیان شده است و در تناقض با موارد پیش گفته نیست. نقض ادب ایجابی به‌کاررفته در این نامه‌ها بیش‌تر حاصل عدم هم‌دلی وی با برادرش در پاره‌ای از مسائل بوده است و نقض ادب سلبی هم بیش‌تر با تأکید بر فروتنی قائم‌مقام دیده می‌شود. مثال‌های زیر شاهدهی بر این ادعاست:

- «لیکن از احوال طفل‌ها و اوضاع خانه هیچ نوشته بودی» (همان: ۶۱)؛

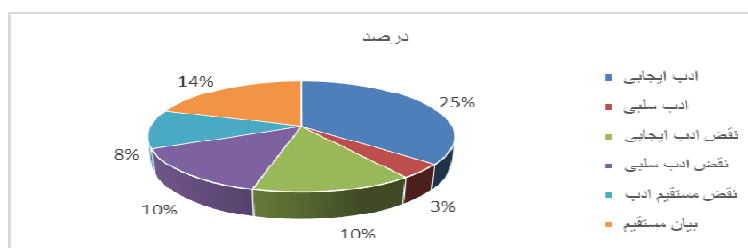
- «می‌میرم و می‌دهم» (همان: ۶۲).

به‌طور کلی، گفتار و رفتار قائم‌مقام درقبال برادرش، حاجی میرزا موسی خان، در کمال ادب و احترام بوده، رابطه صمیمانه‌ای با وی داشته، و البته با اقتدار فراوان به رتق و فتق امور از طریق نامه‌هایش پرداخته است.

۴.۶ تحلیل نامه نوشته‌شده به برادر همسرش، مؤیدالدوله طهماسب میرزا

قائم‌مقام یک نامه به طهماسب میرزا نوشته است. طهماسب میرزا نوه فتحعلی شاه و پسر محمدعلی میرزا دولت‌شاه بود (اعتضادالسلطنه ۱۳۷۰: ۱۸۵). وی پس از فوت پدرش در دستگاه عموی خود، عباس میرزا نایب‌السلطنه، وارد خدمت شد. عباس میرزا از او نگه‌داری می‌کرد و بعد او را به دامادی خود برگزید. طهماسب میرزا حاکم کاشان، همدان، کرمان،

فارس، کرمانشاه، و هم‌چنین در دارالشوری کبرای دوره قاجار بود. در فارس‌نامه ناصری نقل شده است زمانی که مؤیدالدوله والی فارس بود، خدمات زیادی انجام داد؛ از جمله هنگامی که ایل بختیاری توسط عده‌ای غارت شد، اموال آنان را از غارت‌گران پس گرفت و به آنان استرداد کرد (فسایی ۱۳۸۸: ۷۸۱).

نمودار ۴. درصد کاربست مؤلفه‌های نظریه ادب در نامه‌های قائم‌مقام به طهماسب‌میرزا

براساس نمودار ۴، ادب ایجابی براساس راه‌برد احترام و هم‌دلی بالاترین درصد را به خود اختصاص داده که شاهدی بر رفتار مؤدبانه قائم‌مقام و هم‌چنین میزان احترام و اقتداری است که برای مخاطب خود قائل بوده است، چنان‌که مثال‌های زیر گویای این امرند:

- «نفسی فدای لارض انت ساکنها» (قائم‌مقامی ۱۳۳۷: ۵۷)؛

- «در نظر شریف هست که هنگام ادراک حضور، مکرر در خلوت‌های اوتراق و روزهای سواری عجز و الحاح و اضطراری می‌کردم» (همان).

ادب سلبی بیان‌گر تمایلی است که وی به آزادی دارد. او بیش‌تر قصد دارد که از دست دنیا و تعلقات آن رهایی و آزادی یابد و این تمایل نشان‌دهنده دنیاگریزی و زهد قائم‌مقام است، زیرا در جای‌جای این نامه از فریب‌کاری‌های دنیا سخن گفته است و تنها مردان بزرگ را قادر به رهایی از تعلقات دنیوی می‌داند. مثال‌های زیر مؤید این موضوع‌اند:

- «دست از این پیره‌زنه بردارم» (همان)؛

- «یک‌باره طلاقش بدهم» (همان).

بیان غیرمستقیم در این نامه درصد بیش‌تری را در مقایسه با بیان مستقیم به خود اختصاص داده است که بیان‌گر برتری شاهزاده طهماسب‌میرزا و سلطه او بر قائم‌مقام است و همین‌طور به حق‌شناسی قائم‌مقام اشاره دارد. مثال‌های زیر شاهدی بر این ادعاست:

- «شما منع و تحذیر فرمودید» (همان)؛

- «و مرا هم‌چنان دستاق و اسیر در چنگ عجزوک نادل‌پذیر گذاشتید» (همان).

۷. نتیجه‌گیری

- باتوجه به داده‌های حاصل از این پژوهش، اکنون مفاهیم ذیل را از این جستار می‌توان دریافت:
- همه مؤلفه‌های اصول ادب براون و لوینسون و مؤلفه‌های بی‌ادبی کالپیر در نامه‌های خانوادگی قائم‌مقام دیده می‌شود؛
 - وجهه نویسنده، مخاطب، یا مخاطبان در این نامه‌ها وجهه‌ای کاملاً مؤدبانه و اخلاق‌مدارانه است؛
 - ویژگی‌های اخلاقی قائم‌مقام در ارتباط با افراد خانواده رعایت احترام، نظارت مستقیم، و نصیحت‌گویی در هنگام لزوم است.

از سوی دیگر، براساس بررسی‌های انجام شده و باتوجه به جدول ۱، در زمینه نحوه به‌کارگیری اصول ادب براساس نظریه براون و لوینسون و نقض اصول ادب براساس نظر کالپیر در نامه‌های خانوادگی قائم‌مقام می‌توان گفت که قائم‌مقام بیش‌ترین درصد کاربرد ادب ایجابی را در نامه‌هایی که به فرزند خود نوشته به‌کار برده است. این مؤلفه مواردی هم‌چون تأکید بر انس و دوستی، هم‌دلی در کارها، راه‌برد احترام، و استفاده از القاب بوده است. رعایت ادب ایجابی درقبال فرزند بیش‌تر به‌واسطهٔ اموری بوده که به وی محول کرده و نیز سفارش‌هایی است که درمورد افراد مختلف - به‌خصوص درمورد حرکت محمدمیرزا ولی‌عهد به تهران - به او کرده است. هم‌چنین ادب سلبی در نامه‌های وی خطاب به فرزند باز هم بیش‌ترین کاربرد را به‌خود اختصاص داده که ناشی از تأکید بر علاقه به فرزند و مردمی بوده که رتق‌و‌فتق امورشان، به‌واسطهٔ صاحب‌کار، به‌دست وی بوده است.

جدول ۱. بررسی مقایسه‌ای درصد کاربرد مؤلفه‌های نظریهٔ ادب در نامه‌های خانوادگی قائم‌مقام

مؤلفه‌های نظریهٔ ادب براساس نظر براون و لوینسون، و کالپیر	گوهرملک خانم	فرزندش: میرزا محمد وزیر	برادرش: حاجی میرزا موسی خان	برادر همسرش: طهماسب میرزا
ادب ایجابی	۳۴٪	۵۴٪	۴۶٪	۲۵٪
ادب سلبی	۵٪	۱٪	۲٪	۳٪
نقض ادب ایجابی	۷٪	۶٪	۵٪	۱۰٪
نقض ادب سلبی	۲٪	۰٪	۳٪	۱۰٪
نقض مستقیم ادب	۲٪	۳٪	۸٪	۸٪
بیان مستقیم	۱۷٪	۲۵٪	۹٪	۱۴٪
بیان غیرمستقیم	۳۳٪	۱۱٪	۲۷٪	۳۰

فراوانی نقض ادب ایجابی بیش تر متوجه نامه‌ای است که به برادر همسرش، یکی از شاهزاده‌های قاجار، نوشته که البته این کاربست در ارتباط با دنیا و امور دنیوی بوده است و نه شخص شاهزاده. این امر حاکی از عدم هم‌دلی و به عبارتی هم‌راهی نکردن وی با دنیا و امور دنیوی است و همه این نقض‌ها برچسب‌های نامناسبی بوده که به دنیا زده است که از روحیه زهدورزی و دنیاگریزی وی نشان دارد. بیش‌ترین بهره‌گیری قائم‌مقام از نقض ادب سلبی باز هم در نامه‌ای که به همان شاهزاده نوشته است، دیده می‌شود که به دلیل تواضع و فروتنی وی درقبال شاهزاده است و هم‌چنین از هراسی است که از انتقال یا انعکاس نادرست خواسته‌هایش نزد او دارد. این امر بیان‌گر خودکم‌بینی قائم‌مقام درمقابل شاهزاده است. هم‌چنین در نامه‌ای که به شاهزاده نوشته است، بیش‌ترین نقض مستقیم ادب مشاهده می‌شود که آن‌هم در ارتباط با دنیا به کار رفته و باز هم تأییدی بر رهایی وی از تعلقات دنیوی، زهدورزی، و دنیاستیزی اوست.

بیش‌ترین نقض مستقیم ادب به همان میزانی که در نامه به شاهزاده وجود دارد، در نامه‌هایی که به برادرش نوشته نیز به کار رفته است. با این تفاوت که در این نامه‌ها سخن از دنیاگریزی و بدگویی قائم‌مقام از دنیا و امور دنیوی نیست، بلکه تهدید و جبهه‌ای است که درقبال بعضی از کارهای برادر، بعضی از آشنایان، و برخی از صاحب‌منصبان دولتی دارد که با ظلم و بی‌داد آن‌ها مخالف بوده است. به‌طور کلی، در نامه‌های قائم‌مقام دشمنی با فرد خاصی را به‌طور آشکارا نمی‌توان درک کرد. تنها موارد اندکی را می‌توان مشاهده کرد که آن‌هم به دلیل دفاع از مظلوم درمقابل ظلم و تعدی برخی حکومتیان است.

فراوانی بهره‌گیری از بیان مستقیم در نامه‌های وی به فرزندش بیش‌ترین کاربست را دارد و این امر به دلیل اقتدار پدرانۀ وی درقبال فرزند است. نکته شایان توجه این‌که قائم‌مقام در رابطه با شاهزاده خانم، همسرش، بیش‌ترین درصد بیان غیرمستقیم را به کار برده که حکایت از احترام فراوانی است که برای وی قائل بوده است.

وجهه نویسنده، مخاطب، یا مخاطبان در این نامه‌ها براساس نظریه یادشده و جبهه‌ای کاملاً مؤدبانه و اخلاق‌مدارانه است. رعایت این وجهه برای دوست و دشمن، بزرگ و کوچک، و صاحب‌منصب و مردم عادی دیده می‌شود. وی از ادب ایجابی برای مخاطبان خود استفاده فراوانی کرده و از ادب سلبی برای بیان علاقه خود بهره گرفته است. وجهه کم‌تر کسی را در این نامه‌ها می‌توان یافت که از جانب قائم‌مقام موردتهدید قرار گرفته باشد. چنان‌که در جدول ۱ مشاهده می‌شود نقض ادب ایجابی (۷٪)، که براساس عدم هم‌دلی یا

برچسب‌های نامناسب در بعضی کارها دیده می‌شود، درصد کمی را به خود اختصاص داده است. نقض ادب سلبی (۳/۷۵٪) هم در این نامه‌ها بسیار کم‌شمار و بیش‌تر ناشی از فروتنی است. نقض مستقیم ادب (۵/۲۵٪) هم کم‌تعداد و اغلب درقبال دنیاست. بیان غیرمستقیم را (۲۵/۲۵٪)، که دلیل بر رفتار مؤدبانه است، بیش از بیان مستقیم (۱۶/۲۵٪) به‌کار گرفته است. براساس بررسی‌ها و تحلیل‌های انجام‌شده، مشغله‌های کاری سبب نشده است که از خانواده و فرزندان غافل ماند. او با به‌کارگیری خطاب‌های دوستانه و احترام‌آمیز بر اعمال نزدیکان خود نظارت مستقیم دارد و هرجا که لازم دیده با نصیحت‌های خود آن‌ها را هدایت کرده است. این نصیحت‌ها را به فرزند به‌وضوح می‌بینیم که با تأکید بر فضایل او، فرزند را از هم‌نشینی با دوستان ناصالح بازمی‌دارد. درقبال همسر و فرزندان خطاب‌های دوستانه را با خطاب‌های احترام‌آمیز درهم آمیخته و ترکیبی از دوستی و احترام را به‌نمایش گذاشته است. این میزان احترام و دوستی درقبال برادرش، حاجی‌میرزا موسی‌خان، هم به‌طور آشکار دیده می‌شود. وی با همه دوستانه و بااحترام برخورد می‌کند و تصویری زیبا و درخور احترام از خود می‌آفریند. همان‌طور که با دوستان خود و صاحب‌منصبان حکومتی مؤدبانه و بااحترام رفتار می‌کند، این ادب را در رفتار با اعضای خانواده و نزدیکان هم به‌کار می‌برد. قائم‌مقام همان‌گونه که به وجهه خود دربین مقامات و دوستان اهمیت می‌داده، درعین حال به وجهه خود درمیان نزدیکان نیز توجه داشته است. نوع برخورد او با همسر، فرزند، برادر، و سایر منسوبان تأییدی بر نحوه رفتار محترمانه اوست. اگر نقض ادبی مشاهده می‌شود، بسیار کم و انگشت‌شمار است و به‌نظر می‌رسد توجه فراوانی هم به وجهه دیگران دارد و تهدید مستقیم وجهه در این نامه‌ها بسیار کم دیده می‌شود. اگر جایی به تهدید مستقیم پرداخته است، به‌صورت کلی از بدگویان یاد می‌کند و از شخص خاصی نام نمی‌برد که بتوان دشمنی او را با وی درک کرد. تنها به گفتن کلمه «بدذاتی برود و...» بسنده می‌کند. در نامه‌ها چند جایی نقض مستقیم ادب به‌وضوح با کلماتی نامناسب دیده می‌شود که نقل قول‌هایی است که از شاه یا سایرین دارد. این‌گونه صحبت کردن فقط در موارد اندکی دیده می‌شود، آن‌هم جایی که نمی‌تواند شاهد ظلم و تعدی افراد به دیگران باشد. از نکات برجسته دیگری که از بررسی این نامه‌ها حاصل شده، زهد و دنیاگریزی قائم‌مقام است که در چندین نامه، هرجا که از دنیا سخنی بر زبان آورده، آن را با الفاظی چون عجوزک، پیره‌زنه، و غیره یاد کرده و همه‌جا درپی دوری کردن از آن بوده است. این میزان زهد و دنیاگریزی برای صاحب‌منصبی که رابطه نزدیک با دربار دارد، شایسته تحسین است.

بنابراین، در این نامه‌ها آنچه محسوس است رعایت ادب کامل قائم مقام درقبال دیگران و حتی در غیاب آنهاست. این رفتار پسندیده از دوستی و احترام راستین و واقعی قائم مقام درقبال دیگران ناشی می‌شود. فرقی ندارد که از آنها در برابر چه کسی یاد می‌کند، بلکه همه جا آن احترام و صمیمیت غیابی را می‌توان مشاهده کرد. این یک‌رنگی و یک‌رویی در جای جای نامه‌ها قابل تأمل و البته قیاس با نامه‌های سایر درباریان زمان وی است. به نظر می‌رسد که دیگر آثار تاریخی در ژانر نامه قابلیت بررسی مؤلفه‌های کاربردشناسی اصول ادب را دارند و جای خالی چنین بررسی‌های کاربردی‌ای در این آثار مشاهده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

1. <<http://www.ling.lanc.ac.uk/Impoliteness>>. Using and Understanding the Language.
2. <<https://www.oxfordre.com>>. Some Research Counters Brown and Levinson's Politeness Theory.
3. <<https://www.oxfordre.com>>. Some Research Counters Brown and Levinson's Politeness Theory.
4. <<https://www.oxfordre.com>>. Some Research Counters Brown and Levinson's Politeness Theory.
5. <<https://www.universalclass.com>>. Articles the Politeness Theory: A Guide for Everyone, Some Research Counters Brown and Levinson's politeness Theory.
6. <<https://www.universalclass.com>>. Articles the Politeness Theory: A Guide for Everyone, Some Research Counters Brown and Levinson's politeness Theory.
7. <<https://www.universalclass.com>>. Articles the Politeness Theory: A Guide for Everyone, Some Research Counters Understanding the Communication.
8. <<https://www.mandegar.tarikhema.org/qaem#mwmm>>.

کتاب‌نامه

- آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۹۲)، فرهنگ توصیفی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی، تهران: علمی.
- اعتضادالسلطنه، علی‌قلی میرزا (۱۳۷۰)، *اکسیرالتواریخ*، به اهتمام جمشید کیان‌فر، تهران: ویسمن.
- باغبانی، غزل و فاطمه کرم‌پور (۱۳۹۶)، «بررسی چگونگی رابطه بین شاخص قدرت و پدیده ادب زبانی در روند بازجویی به لحاظ زبان‌شناختی: رویکردی گفتمانی و حقوقی»، *پژوهش‌های زبانی*، س ۸، ش ۲.
- حسینی، سیدمحمد (۱۳۸۸)، «ادب و قدرت: نشانگرهای زبانی مخالفت در جلسات دفاع از پایان‌نامه»، *پژوهش‌های زبان‌شناسی دانشگاه اصفهان*، س ۱، ش ۱.

تحلیل گفتمان منشآت خانوادگی قائم‌مقام فراهانی ... (طاهره ایشانی و دیگران) ۴۹

خدایی‌مقدم، معصومه، محمود البیاسی، و شهلا شریفی (۱۳۹۶)، «توصیف و تحلیل چند واژه مؤدبانه و کارکرد آن‌ها در زبان فارسی در چهارچوب نظریه ادب براون و لوینسون»، *زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء (س)*، س ۹، ش ۲۲.

درپر، مریم (۱۳۹۶)، *سبک‌شناسی انتقادی: سبک‌شناسی نامه‌های غزالی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی*، تهران: علم.

صفارمقدم، احمد (۱۳۸۸)، «مقایسه عناصر ادب در زبان کره‌ای و فارسی»، *تحقیقات فرهنگی*، دوره ۲، ش ۱.

فسایی، حسن‌بن حسن (۱۳۸۸)، *سفرنامه ناصری*، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.

قائم‌مقام، میرزا ابوالقاسم (۱۳۳۷)، *منشآت*، به‌اهتمام جهانگیر قائم‌مقامی، تهران: کتابخانه ابن‌سینا. کشوردوست، آزاده (۱۳۹۲)، «بررسی اصول گرایش در داستان سیاوش در شاهنامه»، *زیبایی‌شناسی ادبی*، دوره ۴، ش ۱۷.

کوتلاکی، سوفیا (۱۳۹۷)، *نظام ادب، تعارف و مفهوم وجهه در فرهنگ ایرانی*، ترجمه زهرا فرخ‌نژاد و آذردهخ جلیلیان، تهران: علمی و فرهنگی.

مشرعی، فریناز (۱۳۸۷)، «نسب‌نامه قائم‌مقام»، *پیام بهارستان*، دوره ۲، س ۱، ش ۱ و ۲. محمودی بختیاری، بهروز و نرگس فرشته‌حکمت (۱۳۹۲)، «کاربست نظریه‌های زبان‌شناسی در تحلیل اثر هنری کاربرد نقض اصل ادب در تحلیل نمایش‌نامه *وای بر مغلوب غلامحسین ساعدی*»، *باغ نظر*، س ۱۰، ش ۲۶.

مؤذن‌نواده، محمود (۱۳۹۲)، *بررسی گفتمان بی‌ادبی در زوجین ناسازگار ایرانی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

مهدی‌زاده، مهدی (۱۳۷۸)، «تاریخچه منشآت در ادب فارسی»، *کیهان فرهنگی*، ش ۱۵۴. واردهو، رونالد و جنت ام. فولر (۱۳۹۶)، «مروری بر نظریه‌های کاربردشناسی رونالد واردهو و جنت ام. فولر»، *ترجمه تریفه عزیزی، زبان‌شناخت*، ش ۳.

ه. سبحانی، توفیق (۱۳۸۶)، *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: زوار.

یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۹۵)، *تجزیه و تحلیل مقابله‌ای گفتمان‌شناختی*، تهران: هرمس. یول، جورج (۱۳۹۸)، *کاربردشناسی زبان*، ترجمه محمد عموزاده مهدیرجی و منوچهر توانگر، تهران: سمت.

Culpeper, Jonathan (2011), "Politeness and Impoliteness", K. Aijmer and G. Andersen (eds.), in: *Handbooks of Pragmatics*, W. Bublitz, A. H. Jucker, and K. P. Schneider (eds.), Berlin: Mouton de Gruyter, vol. 5.

Mirhosseini, M. and M. Mardanshahi (2017), "Hamidreza Dowlatabadi (Impoliteness Strategies Based on Culpeper's Model: An Analysis of Gender Differences Between Two Characters in the Movie Mother", *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, vol. 4, no. 3 Available at: <<https://www.jallr.com>>.

<<http://www.ling.lanc.ac.uk/>>.

<<https://www.oxfordre.com>>.

<<https://www.pure.mpg.de>>.

<<https://www.universalclass.com>>.